Judovski vojaki avstro-ogrske vojske na Soški fronti

Svetovna vojna 1914–1918 je v spopad vpletla kar 36 držav, pripadnike številnih narodov, jezikov in veroizpovedi. Krvavi boji ob Soči (1915–1917) so tako nosili večnacionalni in večverski pečat. Med številnimi vojaki avstro-ogrske in italijanske armade so bili zastopani tudi Judje. Vojska večinsko katoliške habsburške monarhije je veljala za najbolj narodno raznoliko v vsej tedanji Evropi. Podobno kot v italijanski in francoski vojski so se v njenih vrstah borili tudi judovski častniki, kar pa ni bilo samoumevno; nemški zavezniki so namreč v svoje formacije sprejeli judovske častnike šele leta 1914. Cesar Franc Jožef I. je Jude štel za najbolj lojalne podanike, sami avstro-ogrski Judje pa so o cesarju večkrat izjavili, da je »trdnjava tolerance«.

Že v rimskih časih se je uveljavilo, da je pripadnik judovske skupnosti vsak, ki se rodi judovski materi. Otroci judovskih očetov pa niso bili Judje, razen če so se spreobrnili. To načelo še danes priznavajo številne judovske skupnosti. Razsvetljenstvo je v drugi polovici 18. stoletja prineslo Judom v zahodni in srednji Evropi krizo identitete. Veliko Judov, posebno v vojski, je zavrglo svoje staro tradicionalno pojmovanje judovstva in stopilo na pot emancipacije in asimilacije.

Do začetka prve svetovne vojne sta le dva Juda v avstro-ogrski vojski dosegla generalski čin, med vojno pa so postali generali še trije judovski častniki; med slednjimi se je na soški fronti izkazal generalmajor Maximilian Maendl von Bughardt (1860–1929). Poveljeval je 21. črnovojniški brigadi, pozneje 21. gorski brigadi. Za svoj pogum pri obrambi goriškega mostišča je bil leta 1916 povzdignjen v plemiški stan, leto kasneje je napredoval v generalmajorja.

Judovskega rodu je bil tudi polkovnik Otto Grossmann (1873–1942) iz 14. gorske brigade, ki se je že poleti 1915 bojevala na Krasu. Kljub vojnim zaslugam je Grossmann svoje življenje končal med holokavstom, v taborišču »za izbrance« – Theresienstadt.

Na binkoštno nedeljo, 23. maja 1915, je Italija nekdanji zaveznici napovedala vojno in italijanske čete so prekoračile državno mejo z Avstro-Ogrsko. Vzpostavila se je šesto kilometrov dolga frontna črta od avstrijsko-italijansko-švicarske tromeje pri gori Ortler do Jadrana. Njen najjužnejši in za ofenzivne akcije najprimernejši del se je po reki Soči imenoval soška fronta. Tako se je na jugozahodu monarhije odprlo novo soško bojišče, dolgo dobrih devetdeset kilometrov, ki je kar 885 dni ali celih 29 mesecev zaznamovalo prebivalstvo in pokrajino ob Soči, od Rombona preko Tolminske, Goriške in Krasa do morja. Avstro-ogrske

enote so iz taktičnih razlogov evakuirale Furlanijo, Brda in del zgornjega Posočja. Italijanska vojska je ob začetku sovražnosti previdno krenila v napad in uspela zasesti področje, ki so ga zapustile avstro-ogrske enote. V času vojskovanja na soški fronti so Italijani sprožili enajst ofenziv, katerih cilj je bil prodreti prek Vipavske doline proti središču monarhije in prek Krasa proti Trstu. Italijanom kljub strahotnim žrtvam ni uspelo prodreti globlje na avstro-ogrsko ozemlje. Ocene o žrtvah v dolgih mesecih vojskovanja se gibljejo od milijon mož, izločenih iz boja, do 350.000 mrtvih vojakov na obeh vojskujočih se straneh. Edini večji italijanski uspeh je pomenila zasedba Gorice v šesti soški ofenzivi 9. avgusta 1916. Tedaj so se branilci umaknili na rezervne obrambne položaje na črti Vodice – Sv. gora – Škabrijel – Sv. Katarina – Rožna Dolina – hrib Sv. Marka – Vrtojbensko-Biljenski griči – Mirenski grad – Kras.

Napadalcem je poveljeval načelnik generalštaba italijanske vojske, general grof Luigi Cadorna, na strani branilcev je stala 5. avstro-ogrska armada, na čelu z generalom Svetozarjem Boroevičem von Bojno. Vojna se je spremenila v pozicijsko, s strelnimi jarki, kavernami in krvavimi juriši. Zelo je trpelo tudi civilno prebivalstvo, ki je moralo zapustiti domove in oditi v begunstvo. Ko je že kazalo, da branilcem pojema človeških in materialnih virov, so združene avstro-ogrske in nemške čete 24. oktobra 1917 izvedle prodor, imenovan tudi čudež pri Kobaridu ali dvanajsto soško ofenzivo. Italijane jim je do začetka novembra 1917 uspelo potisniti do reke Piave, kjer je frontna črta ustalila praktično do konca prve svetovne vojne.

Po vojaških statistikah in ocenah naj bi med prvo svetovno vojno padlo okrog 40.000 judovskih vojakov, od tega okoli tisoč častnikov. Koliko jih je umrlo na soški fronti, lahko za enkrat le ugibamo. Ta razstava je poskus predstavitve judovskih vojakov avstro-ogrske vojske, ki so se med prvo svetovno vojno borili na naših tleh.

JUDOVSKE SKUPNOSTI V HABSBURŠKI MONARHIJI

V Avstro-Ogrski je pred prvo svetovno vojno živelo okoli 1,5 milijona Judov (4,6 % prebivalstva), razpršenih po različnih deželah (Galicija, Bukovina) in mestih (Dunaj, Budimpešta, Praga, Krakov). V velikih mestih monarhije so bili Judje dobro vpeti v družbeno in socialno meščansko stvarnost, pogosto jih najdemo v odgovornih in cenjenih službah (zdravniki, inženirji, profesorji, državni nameščenci, lekarnarji). V Galiciji, kjer je med tamkajšnjim prebivalstvom živelo skoraj 12 % Judov, pa najdemo tudi številne izključno judovske kmečke podeželske kraje, t. i. štetle (*shtetl*), kjer se je govorilo predvsem jidiš. V avstrijski vojski so Judje lahko služili šele od leta 1788. Leta 1911 je bilo med aktivnimi častniki (skupne) avstro-ogrske vojske le 109 Judov, kar je predstavljalo 0,6 % vsega oficirskega zbora. Nekoliko več jih je bilo med rezervnimi oficirji, sorazmerno največ pa med vojaškimi zdravniki in v vojaških administrativnih službah. Višji odstotek judovskih oficirjev je služil v ogrskem Honvedu. Najmanj jih je bilo v konjenici. Po dosedanjih ocenah se je v cesarsko-kraljevi vojski med 1914–1918 borilo okrog 300.000 judovskih vojakov. Več judovskih vojakov, okrog pol milijona, je vpoklicala le ruska carska vojska. Zaradi velikih izgub med častniki v prvem letu vojne se je zelo povečalo število judovskih častnikov, ker so se vključili iz rezerve, kjer je bila nadpovprečna judovska prisotnost predvsem odraz višje izobrazbe. Izobraženci so namreč v avstro-ogrski vojski lahko služili kot rezervni častniki.

Vir: Anton Leo Hickmann, Geographisch-statistischer Taschen-Atlas von Österreich-Ungarn, Wien, Leipzig : Kartogr. Anstalt G. Freytag & Berndt, 1910

LEGENDA:

Rimokatoliki

Grkokatoliki

Evangeličani

Pravoslavni

Muslimani

Razširjenost judovskega prebivalstva

Mesta: 2-5% *15-25%*

5-10% *25-50%*

10-15% *> 50%*

Ozemlje: 10-20% *20-30%*

JUDOVSKI VOJAKI NA BOJIŠČU

Večje ali manjše število judovskih vojakov najdemo v večini polkov avstro-ogrske vojske, ki so se borili na soški fronti, največ pa v enotah, ki so prihajale iz osrednjega in severovzhodnega dela monarhije. »*Danes prišel polk 41.* (iz Černovic v Bukovini, opomba avtorja)*, ki varuje fronto od Vrtojbe, do reke Vipave. Večinoma Poljaki, pomešani z Judi, pravoslavnimi in protestanti."«* (Črniška kronika, 13. februar 1917)

Vir: Kriegsarchiv des Österreichischen Staatsarchivs, Wien (Dunaj)

Vir: Društvo soška fronta Nova Gorica

Lesena sinagoga, ki so jo izdelali avstro-ogrski vojaki, na Doberdobski planoti leta 1915.

DUHOVNA OSKRBA JUDOVSKIH VOJAKOV

Judovski vojaški rabin (*Feldrabbiner*) je v avstro-ogrski vojski lahko deloval šele od leta 1875. Ob začetku vojne se je potreba po vojaških kuratih oziroma rabinih še povečala. Tako je leta 1918 v avstro-ogrski vojski služilo kar 76 vojaških rabinov. Poleg ostalega je njihovo obveznost predstavljala tudi cenzorska služba za pisma s fronte, ki so bila pisana v hebrejski pisavi. Status in spoštovanje različnih veroizpovedi je urejalo vojaško pravilo službe, vojska si je precej prizadevala, da bi različne verske dejavnosti poleg osnovnega poslanstva gojile predvsem spoštovanje do cesarja in monarhije ter preprečevale morebitne konfliktne situacije iz religioznih vzrokov. Zlasti slovesno so počastili razne državne obletnice (cesarjev rojstni dan ali god, obletnica sarajevskega atentata). Veliko dogodkov z verskim obeležjem se je odvijalo v neposrednem frontnem zaledju.

Z duhovno oskrbo judovskih vojakov v zaledju soške fronte se je srečal tudi črniški dekan Alojzij Novak. Svoja opažanja je zapisal v *Črniški kroniki*:
»Tu pri meni je že šesti teden usidrana 21. črnovojniška brigada, medtem ko se po sosednjih vaseh menjujejo skoraj vsaki teden trupe. Včeraj – v soboto – sem imel izrednega gosta, Mozesa Schwarz-Feldrabbinerja. Govorila sva marsikaj, dogmatizirala, seveda se nisva našla. Čitala sva psalme v hebrejskem originalu – radoveden sem bil, koliko mi je še ostalo od dunajskih študij in kako pravi rabiji izgovarjajo hebrejščino. Čudil sem se, da tudi od vseučiliščnih profesorjev nisem slišal nikdar tako fino izgovarjati najnatanjčnejših fines i.t.d. In škandiranje psalmov v metrih, kako je to lepo! Mi je žal, da se nimam več časa baviti s tem davnim jezikom našega starega testamenta. Zadovoljen sem bil z rabijem, ker sva se marsikaj pogovorila o njih šegah, dogmatičnih nazorih, ritualnih ceremonijah – on pa je bil zadovoljen, ker je v najgršem dežju imel 24 ur streho v moji pisarni. Je zelo strogo veren, v soboto ni kadil in ničesar zapisal, niti pisma ni odprl. Šele ko je ob 5.h zvečer sobota zanj minula, mi je v album zapisal par besed, sprejel v roke listek z mojim blagoslovom in se odpeljal v Bilje, odkoder se je pripeljal održat božjo službo 96 tu navzočim Judom – vojakom. Vršila se je v dvorani Bolkove hiše v I. nadstropju.« (26. marca. 1916)

SINAGOGE NA FRONTI

V ožjem območju spopadov na soški fronti je pred vojno delovala le judovska skupnost v Gorici. Na Goriškem so bili Judje tretja pomembnejša verska skupnost v deželi. V Gorici so se naselili že v srednjem veku. Čeprav maloštevilni, so odločno posegali v mestno življenje. Največ so se ukvarjali z denarnimi posli, trgovino in svobodnimi poklici. V nekdanjem getu blizu cerkve sv. Ivana so si že leta 1756 sezidali sinagogo. Judovsko pokopališče je bilo izven mesta, v Rožni Dolini, vendar še vedno v goriški mestni občini. Leta 1915 je bilo v vsej deželi okrog 250 Judov, velika večina jih je prebivala v deželnem glavnem mestu. Za duhovno oskrbo goriške judovske skupnosti je od leta 1911 skrbel rabin Herman Friedenthal, ki je bil od 1915 do 1919 begunec na Madžarskem. Sinagoga v Gorici je delila usodo porušenega mesta, ponovno so jo odprli leta 1920. Goriški Judje, ki so pred vojno podpirali italijansko politično stvarnost, so se med vojno vključili v avstro-ogrske enote, nekaj pa jih je prešlo na italijansko stran, kjer so se kot iredentisti borili za zmago Italije. Danes goriške judovske skupnosti ni več, bila je uničena med 2. svetovno vojno. Na nekdanjo skupnost pa spominja sinagoga, ki je bila leta 1984 spremenjena v muzej in judovsko pokopališče v Rožni Dolini pri Gorici.

Vir: Muzej sinagoga v Gorici

VOJAŠKE SINAGOGE V ZALEDJU SOŠKE FRONTE

MARIBOR **(Vir: Muzej sinagoga v Gorici)**

Zasilna sinagoga, namenjena judovskim vojakom, leta 1917 v Mariboru.

NOVO MESTO (**Vir: Dolenjski muzej Novo mesto)**

Skupina judovskih vojakov v improvizirani sinagogi v Novem mestu.

SPOMINSKE ZNAČKE

Avstro-ogrska spominska značka »Jom Kipur« 1917, izdelana v četrtem letu vojne in izdana v spomin na največji judovski praznik – dan sprave. Osnova značke sta dve Mojzesovi tabli in hebrejske kratice oziroma začetki vsake od desetih zapovedi.

Obesek s hebrejskim napisom, ki je najverjetneje pripadal judovskemu vojaku avstro-ogrske vojske. Izkopal ga je Mitja Močnik, podčastnik Slovenske vojske in zbiralec ostalin soške fronte. Našel ga je februarja 1993 v kavernah na zahodnem pobočju Svete gore nad Gorico, kjer so v letih 1916–17 divjali hudi boji na soški fronti. Hebrejski napis na prvi strani pomeni SION, na zadnji pa ŠADAJ, kar je eno izmed judovskih poimenovanj za boga.

ODNOS DO JUDOV V ZALEDJU

NAVODILO (Vir: **Nadškofijski arhiv Ljubljana, fond Vojne zadeve**)

Navodilo za katoliške duhovnike glede pogrebov nekatoliških vojakov na katoliških pokopališčih, ki ga je 28. avgusta 1915 izdal ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič.

PODNAPIS K DELU KRONIKE ŽUPNIJE ČRNI VRH (Vir: **Župnijski arhiv Črni vrh nad Idrijo, Župnijska kronika**)

Odlomek iz župnijske kronike župnije Črni vrh nad Idrijo, ki jo je med prvo svetovno vojno pisal Ivan Abram, v letih 1899–1924 župnik v Črnem vrhu. Zapis govori o pritožbi župnika zaradi pokopa umrlega judovskega vojaka Julija Kohna na tamkajšnjem civilnem pokopališču.

»Pokopališči zadej za mrtvašnico in na Plešnarjevi njivi niste blagoslovljeni in so pokopani na njih tudi Turki in Židje, med tem ko na pravem pokopališču ni nobenega takega vojaka. Pač je bil na tem delu pokopališča dne 29. maja 1917 pomotoma pokopan žid Julij Kohn, a je župnik takoj zahteval, da se čimprej izkoplje in prenese na neblagoslovljeno pokopališče zadej za mrtvašnico. To se je tudi zgodilo dne 2. novembra 1917 in dne 14. nov. 1917 je bilo pokopališče zopet rekoncilirano.«

JUDOVSKI VOJAKI – JUNAKI

KORNEL ABEL

Kornel Abel se je rodil leta 1881 v dunajskem predmestju. Izhajal je iz madžarske judovske družine. Njegov oče je bil trgovec in družina je prestopila v katoliško vero, ko je bil Kornel še otrok. Šolal se je v različnih šolah za častnike, ob začetku prve svetovne vojne je kot stotnik služboval na srbski fronti. Na soški fronti se je znašel že kmalu po italijanski vojni napovedi. V letih 1915–16 se je odlikoval v bojih na tolminskem (1. pehotna divizija) in kraškem (17. pehotna brigada) bojišču, za svoje zasluge je bil tudi večkrat odlikovan.

Po vojni se je upokojil in živel na Dunaju. Po nemškem vkorakanju v Avstrijo marca 1938 se je znašel med številnimi nekdanjimi judovskimi vojaki avstro-ogrske vojske, ki jih predana služba domovini ni zaščitila pred nacističnim preganjanjem. Leta 1942 se je za Kornelom Ablom izgubila vsaka sled, najverjetneje je umrl v enem izmed nemških uničevalnih taborišč nekje na vzhodu.

V spomin na svoje bojevanje na soški fronti je zapustil spomine *Karst – Ein Buch von Isonzo*, ki so izšli leta 1934, od leta 2008 pa jih lahko beremo tudi v slovenskem jeziku, v prevodu z naslovom *Kras – Knjiga o Soči*. V predgovoru knjige je pisatelj Bruno Brehm zapisal:

»Kornel Abel, častnik nekdanje cesarske in kraljeve armade, ki zdaj molči, je povzel besedo v imenu vseh nekdanjih vojakov, ki so z onemelo vojsko obmolknili, pa tudi v imenu tistih, ki v državah naslednicah molčijo o svoji preteklosti in svojih dejanjih, ker je postala velika vojna za njih nesmiselna ...« (**iz knjige *Kras, knjiga o Soči*, izdalo in založilo Društvo RAT-SLOGA**, **prof. Dario Frandolič**)

Vir: Österreichische Nationalbibliothek, Wien, (Dunaj)

GUSTAV SONNEWEND

Stotnik Gustav Sonnewend (1885–1960), sin judovskega vojaškega zdravnika, se je odlikoval med deseto soško ofenzivo, spomladi 1917. V mladosti je prestopil v rimokatoliško vero, med vojaki pa je veljal za zelo priljubljenega častnika. Odražal je vso zapleteno stvarnost podonavske monarhije. Rojen v bukovinskem mestu Černovice (Czernowitz) je večino svojega častniškega staža preživel v Avstrijskem Primorju, na soški fronti pa je poveljeval 4. bataljonu 39. domobranskega pehotnega polka, ki so ga sestavljali v glavnem dunajski

veterani. Stotnik Sonnewend se je ob Soči boril od poletja 1916. Največjo slavo sta mu prinesla uspešen protinapad in obramba hriba Sv. Marka nad Šempetrom pri Gorici v prvih junijskih dneh leta 1917. »*Oddelki stotnika Sonnewenda so vrgli pri Sv. Marku pri Gorici sovražnika s krepkim sunkom iz njegovega najsprednejšega jarka. Pustil nam je 10 častnikov, 500 mož in 4 strojne puške.«* (*Slovenec*, 4. junij 1917, Avstrijsko uradno poročilo)

Stotnik Sonnewend je prejel za svoje zasluge najvišje odlikovanje v avstro-ogrski vojski, viteški križec reda Marije Terezije. Po vojni je vstopil v novo vojsko Republike Avstrije in dosegel čin polkovnika. Po anšlusu leta 1938 so ga nacisti zaradi judovstva vrgli iz vojske, preganjanja in smrti ga je rešilo le visoko odlikovanje iz prve svetovne vojne. Ob koncu vojne je bil tako eden redkih judovskih vojakov habsburške monarhije, ki je preživel nacistični holokavst

Vir: Kriegsarchiv des Österreichischen Staatsarchivs, Wien (Dunaj)

Navodila soške armade za pokop padlih judovskih vojakov

Poveljstvo 5. armade ob Soči je leta 1915 izdalo poseben pravilnik za pokop padlih vojakov, med katerimi so bila tudi pravila za padle judovske vojake. Vojaški judovski grobovi so morali biti urejeni enotno. Judovski nagrobnik iz kamna naj bi nadomestila okrog 20 centimetrov široka in 70 centimetrov visoka zgoraj zaobljena lesena tabla. Na njenem zgornjem delu je morala biti Davidova zvezda, spodaj pa v dveh razdelkih z rimskimi številkami zapisano deset številk, ki označujejo deset božjih zapovedi (I–V in VI–X). Na nagrobniku je moral biti tudi napis z imenom, činom, pripadnostjo vojaški enoti in datumom smrti pokopanega. Na dnu je bil dodan napis »naj počiva v miru« ali pa ustrezen izrek v hebrejski pisavi.

VOJAŠKA POKOPALIŠČA

ROŽNA DOLINA PRI NOVI GORICI

Na judovskem pokopališču v Rožni dolini pri Gorici je svoje umrle člane pokopavala goriška judovska skupnost. V dolgih stoletjih so tam pokopali več kot 900 Judov. Po italijanski zasedbi Gorice in pomiku fronte proti vzhodu se je jeseni 1916 znašlo to pokopališče na sami frontni črti.

Na tedanjih vojaških zemljevidih iz pomladi 1917 so označeni položaji avstro-ogrskih (modra barva) in italijanskih enot (rdeča barva) pri judovskem pokopališču v Rožni dolini.

Danes so tam pokopani štirje judovski vojaki avstro-ogrske vojske, ki so umrli med boji na soški fronti:

- Franz Artner (1894–1917)
- Chaim Huppert, rezervni nadporočnik iz 22. pehotnega polka, ki je padel 19. novembra 1915 pri Podgori
- Dr. Fritz Hochwald, poročnik zdravnik iz pehotnega polka št. 37, padel 28. oktobra 1915 v vojaški zasilni bolnišnici (lazaretu) pri Pevmi
- Dr. Eduard Auersch (1890–1915), poročnik zdravnik iz pehotnega polka št. 30, padel 30. oktobra 1915 pri Podgori

RENČE - ŽIGONI

Na avstro-ogrskem vojaškem pokopališču v Renčah je bilo pokopanih več avstro-ogrskih judovskih vojakov. Danes je na nagrobnem križu vidno le še ime, poleg katerega je vrisana Davidova zvezda: Vojak Jakob Reik, ki je padel na kraškem bojišču.

NEMCI

Na nekdanjem avstro-ogrskem vojaškem pokopališču pri Nemcih na Trnovsko-Banjški planoti je med redkimi ohranjenimi nagrobniki na enem z Davidovo zvezdo še mogoče prebrati, da je tam pokopan črnovojniški četovodja Josef Grünwald, ki je padel leta 1917 pri Ravnici.

ČRNIČE

Na vojaškem pokopališču v Črničah je pod Davidovo zvezdo pokopan rezervni poročnik Werner Sokal iz 96. pehotnega polka, ki je padel 28. avgusta 1917.

BRJE

V goščavju poleg vojaškega pokopališča v Brjah pri Komnu leži prevrnjen osamljen nagrobnik z Davidovo zvezdo. Na njem je vklesano ime rezervnega poročnika Lea Albrechta iz 73. pehotnega polka, ki je padel 30. januarja 1917. Tam je pokopan tudi Karsai Andor iz 15. pehotnega polka, ki je padel leta 9. junija 1917.

Na vojaškem pokopališču v bližnji vasi Škofi stoji judovski nagrobnik Karla Klempfnerja, rezervnega poročnika iz 15. pehotnega polka, ki je umrl 1. januarja 1916 blizu zaselka Lukatič na Krasu. Nedaleč stran je pod Davidovo zvezdo pokopan kadet Erwin Kornfeld iz 91. pehotnega polka, ki je padel leta 1916.

NABREŽINA/AURISINA

Na velikem vojaškem pokopališču v Nabrežini je v skupnih grobovih pokopanih več vojakov različnih veroizpovedi. Izstopa simbol križa, kjer sta skupaj pokopana dva vojaka, ki nista bila kristjana: judovski vojak Josef Zimmermann in bosanski vojak Osman Huskič.

ŠTANJEL

V Štanjelu na Krasu, v zaledju soške fronte, se nahajajo ostanki velikega avstro-ogrskega vojaškega pokopališča iz prve svetovne vojne. Ohranilo se je le malo vojaških grobov. Toda med ohranjenimi nagrobniki sta dva, ki sta označena z Davidovo zvezdo. V enem grobu je pokopan ognjičar Dezso Steiner, očitno ogrski Jud, iz 46. pehotnega polka, ki je umrl 19. avgusta 1917, najverjetneje v tamkajšnji vojaški bolnišnici. V drugem grobu leži ruski vojni ujetnik judovskega rodu, Solomon Gerschow, ki je umrl 13. maja 1918.

GORJANSKO

Avstro-ogrsko vojaško pokopališče pri Gorjanskem na Krasu je največje ohranjeno vojaško pokopališče na območju soške fronte, na katerem je pokopanih več kot 10.000 avstro-ogrskih vojakov različnih narodnosti. Na obnovljenem pokopališču je kar nekaj judovskih grobov, katerih napisi pa so večinoma neberljivi. Izstopa razmeroma lepo ohranjen nagrobnik, kjer je pokopan desetnik Goldlinger Mor.

KOMEN Na vojaškem pokopališču v Komnu na Krasu stoji osamljen judovski nagrobnik, kjer je pokopan rezervni poročnik Schochne Horowitz iz 15. pehotnega polka, ki je padel 1. oktobra 1916 na kraškem bojišču.

LJUBLJANA
Na nekdanjem ljubljanskem pokopališču pri sv. Krištofu (Navje) je bilo pred prvo svetovno vojno ločeno pokopališče za drugoverce, zlasti protestante. Med prvo svetovno vojno so tam pokopavali tudi muslimane in Jude, ki so umrli v Ljubljani, največ v vojaških bolnišnicah.

KIDRIČEVO
V osrednji Sloveniji poznamo danes samo še en primer judovskega nagrobnika iz prve svetovne vojne, in sicer v Kidričevem (tedaj Strnišče/Šterntal) pri Ptuju. Med redkimi še ohranjenimi nagrobniki izstopa nagrobnik z Davidovo zvezdo, kjer je pokopan Isidor Lowy, ki je umrl avgusta 1916. V Kidričevem je bilo med prvo svetovno vojno taborišče za ruske vojne ujetnike, vojaška bolnišnica, begunsko taborišče in druge zaledne ustanove.

Dr. Renato Podberščič